

Başlangıcından Günümüze

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Editör

Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

siyasal
kitabevi

Gözden Geçirilmiş

5.
BASKI

Başlangıcından Günümüze
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN
Doç. Dr. Necdet AYSAL
Dr. Alper BAKACAK
Dr. Hasan DİNÇER
Dr. Kadri UNAT

Editör
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

Bu kitabın yayın hakkı SİYASAL KİTABEVİ'ne aittir. Yayınevinin ve yayınlayıcısının yazılı izni alınmaksızın kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopyalanamaz, çoğaltılamaz ve yayınlanamaz

Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Editör: Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

Kapak ve Sayfa Düzeni: Gamze Uçak

Redaktör: Çiğdem Kılıçoğlu-Çağla D. Tağmat

ISBN: 978-605-5782-56-6

©**Siyasal Kitabevi**, Tüm Hakları Saklıdır.

1. Baskı, Şubat 2011, Ankara
2. Baskı, Şubat 2012, Ankara
3. Baskı, Eylül 2014, Ankara
4. Baskı, Ağustos 2016, Ankara
5. Baskı, Eylül 2017, Ankara

Siyasal Kitabevi-Ünal Sevindik

Yayıncı Sertifika No: 14016

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0(312) 419 97 81 pbx

Faks: 0(312) 419 16 11

Baskı

Desen Ofset A. Ş.

Sertifika No: 11289

Birlik Mah. 448. Cad. 476. Sk. No: 2

Çankaya / ANKARA Tel: (312) 496 43 43

Dağıtım

Siyasal Yayın Dağıtım

Şehit Adem Yavuz Sok. Hitit Apt. 14/1

Kızılay-Ankara

Tel: 0 (312) 419 97 81 pbx

Faks: 0 (312) 419 16 11

e-posta: info@siyasalkitap.com

http://www.siyasalkitap.com

Başlangıcından Günümüze
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ

Editör

Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

ALTINCI BÖLÜM

Savaş Dönemi ve Cepheler (Askeri ve Siyasi Gelişmeler)

Doç. Dr. Necdet AYSAL

6.1. DÜZENLİ ORDUNUN KURULMASI

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin düzenli orduyu kurması birdenbire gerçekleşmemiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından itibaren¹ vatansever Türk subayları, mevcut ordu birliklerini imkânların elverdiği ölçüde elde tutmak istemişler ve çarpışma gücüne sahip her topluluğu savunma işlerinde kullanmışlardır.² Bu nedenle düzenli ordunun kurulmasını Mondros Mütarekesi ile ortaya çıkan durumdan başlayarak incelemek gerekmektedir.

Bu mütarekenin imzalanmasından sonra Osmanlı Genelkurmayı iki önemli görevle karşı karşıya bulunuyordu: “*Elde kalan ordu birliklerini yeni duruma göre düzenlemek ve bu birliklerin mütareke şartlarına uygun çeşitli kadrolarını (insan, silah, cephane vs.) saptamak.*”

Mondros Mütarekesi'nin 5. maddesine göre Osmanlı Hükümeti, sınırların korunması ve iç güvenliğin sağlanması için gerekli görülecek en aşağı miktardaki kuvvetlerin dışında kalanını terhis etmeyi ve mevcut birliklerin sayı ve durumlarını, yenen devletlerle görüşerek saptamayı kabul etmişti.³ Buna göre Osmanlı Genelkurmayı mütareke dönemi için 2 Ocak 1919'da General Wilson'a verdiği bir yazı ile orduyu dokuz kolordu ve yirmi tümen halinde yeniden örgütlemek kararında olduğunu bildirmişti. Nitekim mütareke metninde elde kalacak kolordu, tümen, alay, tabur ve batarya sayısından söz edilmeyecek, yalnız insan mevcudu kayıt altına alınmıştı. Mütarekenin bu boşluğundan

¹ Salahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I – Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar**, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 7–8.

² Tefik Bıyıklıoğlu, **Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikâtı**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 6.

³ **Türk İstiklâl Harbi Güney Cephesi**, C. IV, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2009, s. 6.

yararlanma yoluna giden Osmanlı Genelkurmayı, zayıf da olsa ileri de mevcutların artırılma imkânını elde saklı tutmayı uygun bulmuştu.⁴

Osmanlı Genelkurmayı ile galip devlet komutanlıkları arasında bu konu ile ilgili yazışma ve temaslar yaklaşık bir yıl kadar sürmüş, ancak 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali⁵ ve 23 Nisan 1920'de Ankara'da yeni Türk Devleti'nin kurulmasıyla bu çalışmalar fiilen hükümsüz kalmıştır.⁶ Bununla beraber Osmanlı Genelkurmayının zayıf mevcutlu da olsa, çok sayıdaki koldu, özellikle tümen, alay ve tabur kadrolarını koruması, o zamanki şartlara göre bağımsızlık savaşını başlatan düzenli Türk Ordusu'nun kurulmasında çok yararlı bir etken olacaktır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanıp yürürlüğe girmesiyle birlikte haksız işgaller başlamış, buna karşı koymak isteyen yurtsever subaylar düşman kuvvetlerince yakalanarak hapse atılma ya da sürgüne gönderilme yoluyla susturulmak istenmişti. Osmanlı ordusu bu haksızlıklar karşısında, İstanbul Hükümetini direnmeye zorladıysa da, bunda bir başarı sağlayamamıştır. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın 9. Ordu Müfettişi unvanı ile Samsun'a çıkması ve Havza'dan itibaren birliklere gönderdiği direktiflerde her işgal eylemine mutlak surette karşı koymak gerektiğini bildirmesi, bu konuda sağlam temeller atmıştı.⁷ Özellikle İzmir'in işgalinin yurt çapında yaratmış olduğu şiddetli tepkiler, Mustafa Kemal Paşa tarafından iyi değerlendirilmişti⁸. Her yerde düzenlenen çeşitli miting ve toplantılardan başka dernekler kurulmaya başlanmış ve bu dernekler ellerindeki imkânları seferber ederek kendi bölgelerinde ufak çapta birlikler hazırlayıp direnişe geçmişlerdi. Böylece Anadolu'daki Türk kuvvetlerinin emir ve komuta yetkisi Mustafa Kemal Paşa'da toplanıyor ve ulusal düzenli ordunun kurulması yolundaki adımlar böylece atılmış oluyordu.⁹

Kuvayı Milliye, diğer adı ile Milli Kuvvetler, Yunanlıların İzmir'i işgal etmeleri ve Anadolu'da ilerlemeleri üzerine kurulan, düşmana karşı savaşan ilk çete ve savunma kuruluşlarıdır.¹⁰ Kuvayı Milliye'nin oluşturulması fikri, Yunanlıların İzmir'e çıkışı sırasında bölgede bulunan 17. Kolordu'nun 56. Tümen Komutanı Albay Şefik (Aker) Bey tarafından ortaya atılmıştır. Daha sonraları Albay Bekir Sami, Albay Kâzım (Özalp), General Yusuf İzzet gibi bazı komutanların kendi bölgelerinde yapıcı etkinlikleri sonunda Kuvayı Milliye örgütü fikri bütün Batı Anadolu'da benimsenmiş ve gittikçe genel bir nitelik almıştır. Ayvalık, Bergama, Alaşehir, Çine, Salihli, Aydın, Denizli, Muğla,

⁴ **Türk İstiklâl Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikâtı**, 3. B., Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1999, s. 52-53.

⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yay., İstanbul, 2000, s. 345-346.

⁶ İhsan Güneş, **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1997.

⁷ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, ATAM Yay., Ankara, 1990, s. 171-172.

⁸ Adnan Sofuoğlu, **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 60.

⁹ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 171-172.

¹⁰ Kâzım Özalp, **Milli Mücadele 1919-1922**, TTK Basımevi, Ankara, 1998, s. 12-14.

Ödemiş'te kuruluşu gerçekleşen Kuvayı Milliye'nin daha sonra işgale uğrayan diğer bölgelerde de kurulduğu görülecektir.¹¹

Kuvayı Milliye yerel güçlerinin, kendi bölgelerinde, kendi imkânlarıyla kurup yaşatmaya çalıştıkları birlikler, başlangıçta Temsil Heyeti'ne, daha sonra TBMM'nin açılması ve Hükümetin kurulmasıyla da Milli Müdafaa Vekâleti'ne bağlanmışlardır. Fakat Kuvayı Milliye birlikleri, tüm çabalara rağmen askeri bir disiplin ve hiyerarşi içine sokulamamıştır. Bu birlikler düşmana zarar vermiş, ama ilerlemesini durduramamıştır. Her Kuvayı Milliye, kendi şefinin emrini dinlemiş, yakaladıkları asileri kendi yöntemleriyle cezalandırmış ve son zamanlarda bazen halktan zorla malzeme alma yoluna gitmiştir. Dolayısıyla devlet düzeni içinde, bu tür davranışlar asla hoş görülmemiştir.¹²

Bu gelişmeleri yakından izleyen Mustafa Kemal Paşa, gerçek bir ordunun kurulması zamanının geldiğini anlamıştır. Yunanlıların 22 Haziran 1920'de başlatmış olduğu taarruz karşısında Kuvayı Milliye birliklerinin tutunamamış olması, Mustafa Kemal Paşa'ya düzenli bir ordunun kurulması için fırsat vermiş ve TBMM'nin kararı ile Anadolu halkından son bir fedakârlık istenmiştir.¹³ Kuvayı Milliye'nin durumunun tartışıldığı günlerde, Çerkez Ethem'in Yunanlıların eline geçmiş olan Gediz'e, TBMM'nin bilgisi dışında, başına buyruk olarak bir taarruz düzenlemesi ve bu saldırının başarısızlıkla sonuçlanması bardağı taşıran son damla olmuştur.¹⁴ Bu olay, Kuvayı Milliye birliklerinin, bir an evvel Meclis kontrolüne alınması gerektiğini ortaya koymuş ve Düzenli Ordunun kurulma sürecini hızlandırmıştır.¹⁵

Yeniden askere çağrılan Türk halkı, komutanların yönetimi altında silahlanmış, Kuvayı Milliye bünyesindeki işe yarayan ordu birliklerinin de ordu bünyesine alınmasıyla düzenli ordu oluşturulmaya başlanmıştır. Doğuda, Kâzım Karabekir komutasında zaten düzenli bir Türk birliği olduğu için, yeni kurulan ordunun Batı Cephesinde görev alacağı anlaşılmıştır. Artık zafer kazanılınca kadar orduyu güçlendirmek, geliştirmek, TBMM'nin en büyük çalışması olacaktır.

Yeni düzenlemeye göre Batı Cephesi'nin kuzey kısmı *Albay İsmet Bey*, Güneyi de *Albay Refet Bey*'in emirlerine verilmiştir. Bu arada Kütahya bölgesinde Çerkez Ethem ve birliği Kuvayı Seyyare ile Denizli civarında Demirci Mehmet Efe, Düzenli Ordu'ya katılmak istememişler ve ayaklanmışlardır. Özellikle Çerkez Ethem ayaklanması TBMM'yi uzun süre uğraştırmıştır.¹⁶

¹¹ Tevfik Bıykoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele**, TTK Yay., Ankara, 1955, s. 7; **Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, C. II, Kısım I, Genelkurmay Harp Tarihi Dairesi Resmi Yay., Ankara, 1965, s. 107-108.

¹² Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, C. I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1988, s. 19.

¹³ Sofuoğlu, **a.g.e.**, s. 442.

¹⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 537-538.

¹⁵ Aybars, **a.g.e.**, s. 18-20.

¹⁶ Aybars, **a.g.e.**, s. 21.

6.2. DOĞU CEPHESİ (ERMENİ SORUNU VE GÜMRÜ ANTLAŞMASI)

6.2.1. Ermeni Saldırılarının Durdurulması

Fransız Devrimi sonrasında yayılan ulusçuluk akımından en fazla olumsuz etkilenen coğrafya, Osmanlı ülkesidir. Yunan, Sırp, Bulgar, Romen gibi Balkan uluslarının ayaklanmalarıyla yüz yüze gelen Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise bu kez Ermeni olayları ile uğraşmak zorunda kalmıştır.

Başta Rusya ve İngiltere olmak üzere, büyük devletler tarafından desteklenen Ermeniler, Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsız bir devlet kurmak istemişlerdir.¹⁷ Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu'da çıkan Ermeni ayaklanmaları, İstanbul'daki baskınlar ve suikastlar,¹⁸ Ermenilere duyulan güvenin sarsılmasına zemin hazırlamıştır.¹⁹ Ermenilerin, Osmanlı yönetimine karşı olumsuz tutumları, Birinci Dünya Savaşı yıllarında daha da artmış ve çok sayıda Ermeni Rus ordusuna yazılarak, Türk topraklarına saldıran birliklerin içinde yer almıştır. Doğuda güvenliğin sağlanması için, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin 1915 yılında uygulamış olduğu *Sevk ve İskân Kanunu* ile çok sayıda Ermeni Doğu Anadolu'dan, güney bölgelerine göç ettirilmişlerdir.²⁰

Mondros Mütarekesi'nden sonra Ermeniler, bir yandan Çukurova'ya dönerek Fransızların desteğinde Türklere saldırı düzenlerken, diğer yandan İstanbul'da siyasal faaliyetlerde bulunmuşlardır. Ama hepsinden önemlisi, Sovyet sınırları içinde kalan Erivan Hükümeti'ne bağlı Ermeni birliklerinin, Türk topraklarına yapmış olduğu saldırılardır.²¹

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, çeşitli çevreler, ABD Başkanı Wilson'un görüşlerinin gerçekleşme zamanının geldiğine inanmışlardır. Bu dönemde, Taşnak Partisi tarafından yönetilen ve İtilaf Devletleri'nin yardımını gören Ermeniler, Çarlık Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı sonunda mağlup olması sonucu, Güney Kafkas hudutlarında Erivan, Gümrü ve Kars dolaylarında bir devlet kurmuşlardır. Özellikle İngilizlerin kışkırtmalarıyla harekete geçen Ermeniler, Sevr Antlaşması hükümlerine dayanarak Doğu Anadolu'da önemli bir askeri etkinliğe girişmişlerdir. Özellikle Ermenilerin Oltu'yu işgal etmesi, Gürcülerin de Artvin'i ele geçirerek bölgede katliamlara başlaması düzenli ordunun harekete geçmesine neden olmuştur.²²

¹⁷ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005, Tarihsel Kökenleri*, 3. B., Bilgi Yay., Ankara, 2006, s. 24.

¹⁸ *Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921)*, C. III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1995, s. 4-6.

¹⁹ Sonyel, *a.g.e.*, C. I, s. 24-25.

²⁰ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, C. I, Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Yay., Ankara, 2005, s. vii.

²¹ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II-Büyük Millet Meclisi'nin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar*, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s. 22-23.

²² İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C. I, TTK Yay., 1983, s. 17-18.

Ermenilerin Kars ve Sarıkamış'ı ele geçirmesinden sonra, Kâzım Karabekir Paşa'nın komutasındaki Türk birlikleri karşı saldırıya geçmiş ve Ermeni kuvvetlerini durdurmuştur. Büyük bir yenilgiye uğrayan Ermeni ordusu, Misak-ı Milli sınırları dışına sürülmüş ve Ermeniler barış istemek zorunda kalmıştır. İki taraf arasında 2-3 Aralık 1920'de Gümrü Barışı imzalanmıştır.

6.2.2. Gümrü Barışı ve Sonuçları

TBMM Hükümeti adına Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamit ve Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey antlaşmaya imza koyarken, Ermenistan adına ise Aleksander Hatisiyan, Avram Gülhandaniyan ve İsteyan Gorganiyan imzalamıştır.²³ Bu antlaşmanın önemli hükümleri şunlardır:²⁴

- Türkiye ile Ermenistan arasında savaş durumuna son verilecektir.
- Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır Aras ırmağı ve Kekaç kuzeyine dek Arpaçayı, daha sonra Karahan deresi-Tiğnis batısı-Büyük Kımlı doğusu-Kızıltaş-Büyük Akbaba Dağı çizgisinden oluşacaktır.
- Ermenistan ordusu sınırlandırılacaktır.
- Erivan Hükümeti TBMM tarafından kesinlikle reddedilmiş olan Sevr Antlaşması'nı hükümsüz sayacaktır.
- Ermenistan'da yaşayan Müslüman halkın hakları korunacak, onların dinsel ve kültürel özellikleri içinde gelişmeleri sağlanacaktır.
- TBMM Hükümeti gerektiği hallerde Ermenistan topraklarında askeri faaliyette bulunabilecektir.

Gümrü Barışı, TBMM Hükümeti'nin ilk siyasi antlaşmasıdır. Bu antlaşma ile doğu sınırı büyük ölçüde güvence altına alınmış ve Ermeniler Türk topraklarındaki taleplerinden vazgeçmiş sayılmıştır.²⁵ Bu antlaşma Sevr'e vurulan ilk darbedir. Ermeniler Sevr Antlaşması ile kazandıkları haklarından vazgeçmişlerdir. İlk kez bir siyasi belgede Türkiye adı kullanılmış ve her iki taraf birbirlerinin varlığını tanımıştır.

Ancak kısa süre sonra Ermenistan Ruslar tarafından işgal edilmiş, kurulan yeni yönetim antlaşma metnini gözden geçirilmesini istemiştir. Böylece Ermeniler ile ilgili sorunlarda artık söz Sovyet Rusya'ya geçmiştir. Doğu Cephesinin kesin şeklini alması daha sonra imzalanacak olan, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile mümkün olabilecektir.²⁶

²³ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, 2. Kitap, Bilgi Yay., Ankara, 1992, s. 203.

²⁴ Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, s. 19-23.

²⁵ **Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi (1919-1921)**, C. III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1995, s. 279.

²⁶ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, C. IV, Kısım I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1984, s. 407.

6.3. GÜNEY CEPHESİ

Mondros Mütarekesi'nden sonra, savaş esnasında yapılan gizli antlaşmalar doğrultusunda İngilizler Antep, Urfa ve Maraş'ı; Fransızlar ise Adana, Mersin ve Osmaniye'yi işgal etmişlerdir.²⁷ Fakat iki ülke arasında 15 Eylül 1920'de yapılan bir antlaşma, Ortadoğu bölgesinin paylaşılması hususunda bir takım değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Bu antlaşma ile İngiliz işgali altında bulunan Antep, Maraş ve Urfa'nın Fransızlara verilmesi öngörülmüş ve Fransızlar 30 Ekimde Maraş ve Urfa'yı; 5 Kasımda da Antep'i İngilizlerden devralmışlardır.²⁸

Başlangıçta Adana, Antep, Maraş ve Urfa'yı işgal eden İngilizlerin, bölgedeki Türk yönetimine karışmamaları, halkın kutsal değerlerine ve onuruna dokunacak hareketlerde bulunmamaları nedeniyle silahlı bir direnişle karşılaşmadıkları görülmektedir. Fakat işgali altında tuttuğu Suriye'ye ek olarak Çukurova'yı egemenliği altına alarak Doğu Akdeniz'de bir sömürge İmparatorluğu kurmayı hedefleyen Fransızların, İngilizlerden bölgeyi devralmasıyla birlikte çatışmalar başlamıştır. Özellikle Fransızların beraberlerinde getirdikleri Fransız üniforması giydirilmiş Ermeni askerlerle birlikte katliamlara girişmeleri, ilk çağdan beri *Kilikya* adı ile anılan bu bölgede yaşayan halkın, savunma önlemleri almasına ve olayı protesto ederek *Kilikyalılar Cemiyeti* adı verilen bir dernek etrafında örgütlenmesine yol açmıştır.²⁹

Mondros Mütarekesi'nden sonra başlayan işgallere karşı ilk direniş Güney Cephesinde gerçekleşmiştir. Bu cephede bulunan Türk kuvvetlerinin merkezi Diyarbakır olup, 13. Kolordu'ya bağlı olan bu kuvvetler, 36 ağır makineli tüfek, 27 top, 548 subay ve 4255 er'den oluşmaktadır. Bu cephede askeri etkinlik alanı, Fırat Irmağı ile iki bölgeye ayrılmış, Fırat'ın doğusunda *Elcezire*, batısında ise *Adana* cepheleri kurulmuştur.³⁰ Fransızların işgal ettiği bu alandaki çatışma özellikle Adana, Antep, Maraş ve Urfa'da yoğunlaşmıştır.

6.3.1. Adana Cephesi

Adana Cephesi, Fransızların en uzun süre kaldıkları ve kanlı mücadelelerin gerçekleştiği cephelerden birisidir. 17 Aralık 1918'de Adana'nın ve 21 Ocak 1919'da da Mersin, Tarsus ve Osmaniye'nin işgal edilmesi ve bu işgal esnasında Fransız ve Ermenilerin birlikte haince hareketleri ve bölgede gerçekleştirdikleri kanlı eylemler, bu cephenin kurulmasına neden olmuştur.³¹

²⁷ Kemal Çelik, *Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)*, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s. 48-49.

²⁸ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)*, C. IV, Kısım I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1984, s. 407.

²⁹ Çelik, *a.g.e.*, s. 124-132.

³⁰ Cebesoy, *a.g.e.*, s. 456.

³¹ *Türk İstiklâl Harbi – Güney Cephesi*, C. IV, s. 18-19.

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı ülkesinin paylaşılmasına yönelik olarak imzalanan antlaşmalardan birisi olan *Sykes-Picot Antlaşması*'na göre, Kilikya, Suriye ve Musul Fransa'ya bırakılmıştı. Mondros Mütarekesi sonrası yukarıdaki gizli antlaşma doğrultusunda işgal hazırlıklarına başlayan Fransa, özellikle Kilikya adı ile anılan Çukurova'yı sömürge haline getirmek için ilk olarak Adana, Mersin ve Osmaniye'yi işgal etmiştir. Bu işgal esnasında, bölgede yaşayan Ermenilerle işbirliği yapan Fransızlar, Ermenilerden oluşan bir jandarma taburu oluşturmuşlar ve bu unsurun bölgedeki saldırılarına göz yummuşlardır. Bu yüzden, Adana ve civarındaki halk, sadece Fransızlara karşı değil, aynı zamanda Ermenilere karşı da tepki göstermiş ve örgütlenmiştir.³²

Karaisalı'da milli kuvvetlerin kurulmasıyla başlayan bu süreçte, Kilikya Kuvayı Milliye Komutanı Kemal Bey (General Kemal Doğan), yaklaşık 3300 kişiden kurulu bir birlikle direnişe önderlik etmiş ve Fransızlara ağır kayıplar verdirmiştir. Adana Cephesi, Kasım 1919'da Zamantı Irmağı sınır olmak üzere doğu ve batı olarak ikiye bölünmüş ve *Tufan* sanıyla Yüzbaşı Osman Nuri Doğu Kilikya; *Sinan Tekelioğlu* sanıyla Yüzbaşı Ali Ratip ise Batı Kilikya birliklerinin yönetimini üstlenmişlerdir.³³ Adana Cephesi'nde Kuvayı Milliye güçleriyle Fransız işgal kuvvetleri arasında uzun süren çatışmalar, 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Antlaşması'na kadar devam etmiştir.

6.3.2. Antep Cephesi

Kasım 1919'da Antep'e giren Fransızların, Ermenilerle birlikte saldırılara başlaması Anteplileri örgütlenmeye ve direnmeye zorlamıştır.³⁴ Özellikle Fransızların Ermenileri kullanarak Akyol Cami'ndeki Türk bayrağını indirmeleri ve kadınların çarşaflarına saldırmaları, Antep halkını mücadeleye sevk etmiştir. Antep'in bağımsızlığını korumak için Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Antep Şubesi'nin açılması ve Üsteğmen Salih'in *Şahin* takma adıyla buraya gönderilerek Kuvayı Milliye Komutanlığı'na atanması bu tepkiyi örgütlü hale getirmiştir.

3 Şubat 1920 tarihinde başlayan mücadelenin ve direnişin lideri olan Şahin Bey, Mart 1920'de büyük bir saldırı başlatan Fransızlara karşı kahramanca savaşmış ve şehit düşmüştür. Şahin Bey'den sonra Antep Kuvayı Milliye Kuvvetleri Komutanlığı'na Kılıç Ali Bey ve Aslan Bey görevlendirilmiştir. Yaklaşık on ay kadar süren bu mücadelede esnasında Fransızlardan gelen teklifler üzerine kısa süreli ateşkes antlaşması yapılmış ise de, bu ateşkes yine Fransızlar tarafından bozulmuştur. Tekrar başlayan mücadele sonunda Antep halkı daha fazla direnememiş ve 9 Şubat 1921'de açlık ve cephanesizlik sonucu teslim olmak zorunda kalmıştır.³⁵

³² Çelik, a.g.e., s. 148-152.

³³ Cebesoy, a.g.e., s. 456.

³⁴ Cebesoy, a.g.e., s. 462.

³⁵ İsmail Özçelik, *Milli Mücadele'de Anadolu Basınında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921*, ATAM Yay., Ankara, 2005, s. 213-214.

Yerel direnişin sürdüğü sırada TBMM, 6 Şubat 1921’de çıkardığı bir yasa ile Antep’e *Gazi* unvanını vermiştir. Daha sonra 1921’de tüm yöre halkının katıldığı Antep savunması ile Fransızlar, Antep’ten çekilmek zorunda kalacaklardır.

6.3.3. Maraş Cephesi

Fransızlar, Adana’yı işgal ettikten sonra, doğuya doğru ilerleyerek 22 Şubat 1919’da Maraş’a girmişlerdir. Fransız işgalinin İngiliz işgalinden daha katı olması, Ermenilerle işbirliği yapılması ve bunların yaptığı zulümlere göz yumulması, bölgede Fransızlara karşı sert bir tepkinin doğmasına yol açmıştır.³⁶ Özellikle 31 Ekim 1919 günü, bir kadının peçesini yırtan ve iki kişiyi silahla yaralayan Ermenilere karşı, Uzunoluk Camisi İmamı Sütçü İmam’ın silahıyla ateş ederek Ermenilerden birini öldürmesi Maraşlı yurtseverleri harekete geçirmiştir. Bu olay, işgal kuvvetlerinin baskıyı daha da artırmasına neden olmakla birlikte Maraş’ta direnişin de sembolü olmuştur. Bunun yanı sıra 26 Kasım 1919’da Maraş Kalesi’ndeki Türk bayrağının indirilerek yerine Fransız bayrağının çekilmesi ve yine Sütçü İmam’ın “*kalesinde özgür bayrağı dalgalanmayan ülkede cuma namazı kılınamaz*” gibi sözleri halkı Fransızlara karşı toplu isyana sevk etmiştir.

29 Kasım 1919’da Maraş’ta başlayan bu direniş Maraş Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kurulmasıyla örgütlü bir hale girmiştir. Böylece Aslan Bey, Kurtuluşlu Salim Bey ve Kılıç Ali Bey yönetimindeki Maraş Kuvayı Milliyesi, silahlı direniş hazırlıklarına başlamıştır. Bu arada Ocak 1920’de Maraş’taki asker sayılarını arttıran ve kentte kalabilmek için kuvvetlerini devamlı olarak takviye eden Fransızlar, halkın tahammül edemeyeceği çirkinliklere de başvurmaktan geri kalmamışlardır.

21 Ocak 1920’de başlayan 11 Şubat 1920 gecesine kadar aralıksız devam eden mücadele sonunda, Türk halkı elinde yeterince cephaneye olmasına rağmen, modern silahlarla donatılmış Fransız birliklerine karşı kahramanca çarpışmış ve Fransızlar kenti boşaltmak zorunda kalmışlardır.³⁷ Bu başarılar karşısında TBMM, 1973 yılında Maraş’a *Kahraman* unvanını verecektir.

6.3.4. Urfa Cephesi

Güneyde Fransızlara karşı başarılı savaşların yapıldığı bir diğer kent de Urfa’dır. Ekim 1919’da İngilizlerden sonra Urfa’ya giren Fransızlar burada da Maraş’takine benzer uygulamalarda bulunmuşlardır.

Bu dönemde Urfa Jandarma Komutanlığı’na atanan Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş) Bey, Mustafa Kemal Paşa’dan aldığı emirle 15 Ocak 1920’de Urfa’da Kuvayı Milliye Teşkilatı’nı kurmuş ve bu teşkilata bağlı üç bin kişilik bir

³⁶ *Türk İstiklâl Harbi – Güney Cephesi*, C. IV, s. 55–57.

³⁷ Özçelik, a.g.e., s. 261-262.

kuvvet oluşturmuştur.³⁸ Direniş konusunda bölge aşiretlerinin de desteğini alan Yüzbaşı Ali Saip (Ursavaş) Bey, 7 Şubat 1920'de şehirdeki Fransız komutana bir nota vererek 24 saat içinde Urfa'yı boşaltmasını istemiştir.

Fransız komutanın zaman kazanmaya yönelik cevabı ve devreye İngilizleri sokarak Osmanlı Hükümeti'ne baskı yapmaya kalkışmaları üzerine 8-9 Şubat gecesi Fransızlara karşı taarruza geçen Milli kuvvetler, Fransızlara ağır kayıplar verdirmiştir. Yaklaşık iki ay süren çatışmalar sonrası Fransızlar, 11 Nisan 1920'de Urfa'dan çekilmiştir. Gösterdiği bu büyük kahramanlığın sonucu olarak TBMM, 1984 yılında Urfa'ya *Şanlı* unvanını verecektir.

6.4. BATI CEPHESİ

Yeni Türk Devleti'nin dış politikasında, Batıyla olan ilişkiler önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde TBMM Hükümeti'nin Batı ile ilişkilerinde anahtar ülke Yunanistan'dır. Türklere Sevr'i kabul ettirmek için Yunan ordusuna güvenen İtilaf Devletleri'nin, bu politikasını boşa çıkarmak isteyen TBMM, Yunan ordusu ile mücadeleye ayrı bir önem vermiştir. Daha açık bir deyişle Türk-Yunan çatışması, özünde, Türklerin emperyalist ülkelere karşı vermiş olduğu mücadelenin en önemli sahnesini oluşturmuştur. Bu bağlamda, Türklerin, Yunan ordusunu Anadolu'dan çıkarması, sadece bölgesel bir gelişme değil, aynı zamanda emperyalizme karşı kazanılan bir zafer olarak görülmüştür.³⁹

6.4.1. Birinci İnönü Muharebesi

Yunanlılar, Eskişehir ve Afyon'u ele geçirecek, Ankara'ya ulaşmak için 6 Ocak 1921'de ileri harekâta geçmişlerdir.⁴⁰ Bu dönemde Gümrü Antlaşması ile Doğu sınırlarının güvenliğini henüz sağlamış olan TBMM, birliklerini Batıya kaydırmıştır. Batı Cephesi Komutanlığı'na atanmış olan Albay İsmet (İnönü) Bey komutasındaki, 6 bin kişilik Türk birliği, 20 bin kişilik Yunan ordusunu Eskişehir'in batısında bugünkü *İnönü* bölgesinde durdurmuştur.⁴¹ Türk ordusu böylece çok büyük bir zafere imza atmıştır. Bu arada aynı günlerde ayaklanmış olan Çerkez Ethem ve birliği Kuvayı Seyyare de etkisiz hale getirilmiştir.⁴²

Kazanılan Birinci İnönü Savaşı (6-11 Ocak 1921), TBMM'nin içeride ve dışarıda saygınlığını arttırmıştır. Bu zafer, silâh altına alınacak gençlerin sayısının çoğalmasına yol açmış ve Düzenli Orduya katılım artmıştır. Bu da, sonraki savaş için daha uygun bir ortam hazırlamıştır.

Düzenli Ordunun Batı Cephesi'ndeki ilk zaferi sonucunda, Batılı devletler arasında fikir ayrılıkları da iyice belirginleşmiştir. Yunan ordusunun, Türk-

³⁸ **Türk İstiklâl Harbi – Güney Cephesi**, C. IV, s. 88-89.

³⁹ Özalp, **a.g.e.**, s. 171.

⁴⁰ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 310.

⁴¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, C. IV, Kısım I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1984, s. 426-428.

⁴² Özalp, **a.g.e.**, s. 172.

leri mağlup ederek, Sevr'i kabul ettirebileceği konusunda, Fransa ve İtalya'da tereddütler oluşmuş ve özellikle İtalya'nın girişimleri ile TBMM Londra'da toplanacak olan konferansa davet edilmiştir. İnönü Zaferi, Türk-Sovyet ilişkilerine de yansımıştır. Taraflar arasında Moskova'da sürdürülen görüşmeler, 16 Mart 1921'de *Moskova Antlaşması*'nın imzalanması ile sonuçlanacaktır.⁴³

6.4.2. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu

TBMM, cephelerde savaşlar sürerken, bir yandan yasallığına katkı sağlayacak olan hukuki düzenlemelerle de meşgul olmuştur. 18 Eylül 1920'de yayınlanan Halkçılık Programı, bu bağlamda atılan en önemli adımlardan biri olmuştur. Üç bölüm ve 31 maddeden oluşan Halkçılık Programı'nda, TBMM'nin ulusal sınırlar içinde bağımsız yaşamayı ve Saltanat ve Hilafet makamını kurtarmayı amaçladığı vurgulanmıştır. Daha da önemlisi halkın emperyalizmin ve kapitalizmin baskı ve zulmünden kurtarılarak, yönetimin ve egemenliğin tek sahibi yapılacağından söz edilmiştir. 20 Ocak 1921 tarihinde kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu bu belge üzerine inşa edilmiştir.⁴⁴

23 madde ve bir de ek maddeden (madde-i münferide) oluşan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun önemli hükümleri şunlardır:⁴⁵

- Egemenlik kayıtsız ve şartsız ulusundur. Yönetim usulü halkın kendi mukadderatını bizzat ve bil-fiil idare etmesi esasına dayanır.
- Yürütme gücü ve yasama yetkisi, ulusun tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisi'nde belirir ve toplanır.
- Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilir ve hükümeti *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti* adını alır.
- Büyük Millet Meclisi, iller halkınca seçilen üyelerden kurulur.
- Büyük Millet Meclisi'nin seçimi iki yılda bir yapılır. Seçilen üyelerin üyelik süresi iki yıldır, bunlar yeniden seçilebilirler. Eski meclisin görevi, yeni meclis toplanıncaya kadar sürer. Yeni bir seçim yapılmayaacağı anlaşılırsa, toplantı dönemi yalnız bir yıl uzatılabilir. Büyük Millet Meclisi üyelerinin her biri, kendini seçen ilin ayrıca vekili olmayıp bütün ulusun vekilidir.
- Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu, Kasım başında çağrısız toplanır.
- Din buyruklarının (Ahkâm-ı Şer'iyyenin) yerine getirilmesi; bütün yasaların konulması, değiştirilmesi, kaldırılması, antlaşma ve barış yapılması ve savaş kararı verilmesi gibi temel haklar, Büyük Millet Meclisi'nindir. Yasalar ve tüzükler düzenlenirken, halkın işine en uygun ve zamanın gereklerine en elverişli din ve hukuk hükümleriyle töreler ve

⁴³ **Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi (1919–1921)**, C. III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1995, s. 255–256.

⁴⁴ Ergün Özbudun, **1921 Anayasası**, AÜ SBF Yay., Ankara, 1992, s. 5.

⁴⁵ Mümtaz Soysal, **Anayasaya Giriş**, 2. B., AÜ SBF Yay., Ankara, 1968, s. 161; 20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun maddeleri için bkz., **Sicil-i Kavanin**, C. I, Cihan Matbaası, İstanbul, 1926, s. 39.

önceki işlemler temel olarak alınır. Bakanlar Kurulu'nun görev ve sorumluluğu özel yasayla belirtilir.

- Büyük Millet Meclisi, çeşitli bakanlıklarını özel yasasına göre seçtiği bakanlar aracılığıyla yönetir. Meclis, yürütme işleri için bakanlara yönerge verir ve gerektiğin de bunları değiştirir.
- Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'nca seçilen başkan, bir seçim dönemi süresince Büyük Millet Meclisi Başkanı'dır. Bu kimlikle, Meclis adına imza atmaya ve Bakanlar Kurulu kararlarını onaylamaya yetkilidir. Bakanlar Kurulu Üyeleri, içlerinden birini kendilerine Başkan seçerler. Ancak Büyük Millet Meclisi Başkanı, Bakanlar Kurulu'nun da doğal başkanıdır.

6.4.3. Londra Konferansı

Birinci İnönü Savaşı'nın kazanılması TBMM gerçeğini İngilizlere de kabul ettirmiştir. Musul-Kerkük yöresinde yerli halkın direnişiyile karşılaşan İngilizler, işgal ettikleri Revandiz'de çıkan ayaklanma üzerine burayı terk etmişlerdir. Bu arada özellikle Yunanlıların Türkler karşısında yenilmesi ve bu yeni durumu değerlendirmek amacıyla İtilaf Devletleri, İstanbul, Ankara ve Atina'dan gönderilecek delegelerin katılmasıyla, 21 Şubat 1921'de Londra'da bir konferans düzenlemeye karar vermişlerdir.⁴⁶

Konferansa, Türk ulusu adına sadece Osmanlı Hükümeti çağrılmıştır. TBMM bu duruma itiraz edince İtalya, TBMM'nin de katılmasını istemiş ve böylece bir ulusu temsilen iki hükümet, konferansa davet edilmiştir.⁴⁷

21 Şubat – 12 Mart 1921 tarihleri arasında toplanan Londra Konferansı'nda Osmanlı Hükümeti'ni Tevfik Paşa, TBMM'yi ise, Bekir Sami (Kunduh) Bey temsil etmiştir. İtilaf Devletleri, bu tutumlarıyla iki hükümet arasındaki görüş ayrılığından yararlanmayı amaçlamışlardır.⁴⁸ Bekir Sami Bey, Türk devletinin amaçlarını ve barışın koşullarını açıklayarak Misak-ı Milli'yi tanıtmaya imkânı bulmuştur. Fakat İtilaf Devletlerinin Sevr Antlaşması'nda küçük değişiklikler yaparak kabul ettirmeyi amaçlamaları ve Misak-ı Milli'yi dikkate almamaları yüzünden, konferans olumsuz görüşme ve tartışmalardan sonra kapanmıştır.⁴⁹

Konferansta, TBMM Hükümeti'ni temsil eden Bekir Sami Bey, İtilaf Devletleri cephesini bölmek ve Ankara'ya bir şeyler yaparak dönebilmek düşüncesiyle ikili gizli antlaşmalar yapmayı uygun görmüştür. Bekir Sami Bey, Londra Konferansı devam ederken İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcileri ile

⁴⁶ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 117–118.

⁴⁷ Özalp, **a.g.e.**, s. 173.

⁴⁸ Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, 2. B., TTK Yay., Ankara, 1988, s. 199-200.

⁴⁹ **Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi: Birinci İnönü, Ashhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920–15 Nisan 1921)**, C. II, Kısım III, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1994, s. 254–265.

ayrı ayrı görüşerek 11–12 Mart 1921 tarihleri arasında çeşitli antlaşmalar imzalamıştır.⁵⁰

İngilizlerle, esirlerin değiştirilmesi konusunda yapılan gizli antlaşmaya göre, Türkler, ellerinde bulunan İngilizleri serbest bırakacak, buna karşılık İngilizler Ermenilere ve İngiliz esirlerine zulüm ve suiistimal etmemiş olan Türk esirlerini iade edeceklerdi. Fransa ile yapılan antlaşma gereğince Güney Cephesinde çatışmaya son verilecek, bu bölgedeki Türk kuvvetleri silahtan arındırılacak, buna karşılık bu bölgede Fransızlara bazı idari yetkiler tanınacak, Diyarbakır ve Sivas şehirlerinin iktisadi kalkınması için Fransız sermayesinden yararlanıp Fransızlara bu yöredeki iktisadi ayrıcalıklar verilecekti. Buna karşılık Sevr'de belirtilen sınırlar üzerinde Türkiye lehine bazı değişiklikler yapılacaktı. İtalya ile yapılan antlaşma ile de İtalya, İzmir ve Trakya'nın Türkiye'ye geri verilmesini konferansta savunacaktı. Buna karşılık İtalya'ya İzmir dışında, Batı ve Güney Anadolu şehirlerinde iktisadi ayrıcalıklar verilecekti.⁵¹

Bu antlaşmaların TBMM Hükümeti'nin onayı alınmadan imzalanması, Türkiye'nin çıkarlarına ters düşmesi ve Misak-ı Milli'ye aykırı olması nedeniyle Bekir Sami Bey, Mustafa Kemal Paşa ve Meclis tarafından sert şekilde eleştirilmiştir. Antlaşmalar Meclis tarafından onaylanmamış, Mustafa Kemal Paşa da Bekir Sami Bey'den Dışişleri Bakanlığı'ndan çekilmesini istemiştir. Yerine, o sırada Moskova'da bulunan ve Moskova Antlaşması'nı imzalayan Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey geçmiştir.⁵²

Londra Konferansı her şeye rağmen çok önemli siyasal sonuçlar doğurmuştur. TBMM Hükümeti için siyasal bir başarı olan bu konferansla, yeni Türk Devleti'nin varlığı hukuksal anlamda Batılı devletler tarafından kabul edilmiştir. TBMM, Misak-ı Milli'yi dünya kamuoyuna tanıtmaya imkânı bulmuş ve barış görüşmelerine katılarak Türk tarafının saldırgan olduğu iddiasını çürütmüştür. Türk tarafına Sevr'i kabul ettiremeyen İtilaf Devletleri, Yunanistan'ı tekrar destekleyerek saldırmalarını sağlamışlardır. Bu da İkinci İnönü Savaşı'na neden olmuştur.⁵³

6.4.4. İstiklâl Marşı'nın Kabulü

Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı), İstiklâl Savaşı'nın anlamını belirtecek ve yeni devletin bağımsızlığının sembolü olacak millî bir marş için, 1921 yılı başında bir yarışma açmış ve 500 Türk lirası mükâfat koymuştur. Yarışmaya 724 şiir katılmış, fakat Mehmet Akif Ersoy, ödüllü olduğu için bu yarışmaya katılmamıştır.

⁵⁰ Sonyel, a.g.e., C. II, s. 132-135.

⁵¹ Sonyel, a.g.e., C. II, s. 135-140.

⁵² Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, C. I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yay., İzmir, 1986, s. 469.

⁵³ *Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi: Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebe-leri (9 Kasım 1920–15 Nisan 1921)*, C. II, Kısım III, s. 256.

Ancak daha sonra, Maarif Vekili Hamdullah Suphi (Tanrıöver) Bey'in isteğiyle Mehmet Akif (Ersoy) Bey'e yazdırılan *İstiklâl Marşı*, 12 Mart 1921'de Meclis'te coşkun gösterilerle milli marş olarak kabul edilmiştir. *İstiklâl Marşı*'nın günümüzdeki bestesi, 1930 yılında Cumhurbaşkanlığı Orkestrası Şefi Zeki Üngör tarafından yapılacaktır.

6.4.5. Sovyet Rusya ile İlişkiler ve Moskova Antlaşması

Hatırlanacağı gibi, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, 1917 yılında Rusya'da Çarlık rejimi yıkılmış, yerine Sovyet yönetimi kurulmuştu. Hemen savaştan çekilen ve Çarlık Rusyası'nın politikalarından farklı uygulamalara yönelen Bolşevikler de, Türkler gibi, İtilaf Devletleri tarafından tehdit edilmişlerdi. Sosyalizmin yayılmasını istemeyen Batılı kapitalist ülkeler, Sovyet Rusya sınırları içindeki Çarlık yanlılarını desteklemişler, ayaklanmaları kıstırmışlardır.⁵⁴

Bu nedenle Anadolu'nun parçalanması, Boğazların her devlete açılması ve kısacası Sevr Antlaşması'nın uygulanması, Türkler kadar, Sovyet Rusya'ya da rahatsız etmiştir. Bu nedenle de Anadolu hareketi ile iyi geçinmek yoluna gitmişler ve anlaşma zemini aramışlardır. Kurtuluş Savaşı'nın ilk günlerinde başlayan iyi ilişkiler, TBMM'nin açılmasından sonra daha da gelişmiş ve sonuçta 16 Mart 1921'de Moskova'da bir Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır.⁵⁵ Bu antlaşmanın imzalanmasında, 8 Kasım 1920'de Moskova Büyükelçiliği'ne atanmış olan Ali Fuat Paşa'nın çalışmaları ile Türk ordusunun 11 Ocak 1921'de İnönü önlerinde Yunan ordusunu durdurmasının (Birinci İnönü Zaferi) büyük rolü olmuştur.⁵⁶

TBMM adına Ali Fuat Paşa, Yusuf Kemal Bey ve Dr. Rıza Nur Bey tarafından imzalanan bu antlaşmanın önemli hükümleri şunlardır:⁵⁷

- İki taraftan birinin tanımadığı devletlerarası bir senedi, diğeri de kabul etmeyecektir. Sovyet Rusya, Misak-ı Milli'yi tanıyacaktır.
- Sovyetler, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Ermenistan ve Gürcistan arasında imzalanmış antlaşmalara göre tespit edilmiş olan hududu, Batum'un Gürcistan'a geri verilmesi şartıyla kabul edecektir. Ancak Türkiye Batum limanını serbestçe kullanabilecek ve bölge halkına geniş bir özerklik geri verilecektir.
- Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı arasında imzalanmış olan antlaşmalar geçersiz olacaktır.
- Sovyetler, kapitülasyonların kaldırılmış olmasını kabul edecek ve iki devlet arasında ilişkileri sıklaştıracak iktisadî, mali vesâir anlaşmalar yapılacaktır.

⁵⁴ Sonyel, a.g.e., C. II, s. 37.

⁵⁵ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005, Tarihsel Kökenleri*, 3. B., Bilgi Yay., Ankara, 2006, s. 184.

⁵⁶ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 28.

⁵⁷ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetiyle İlgili Başlıca Siyasi Anlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1965, s. 5-6.

- Rusya, elinde bulunan bütün esirleri üç ay içinde iade edecektir.

Sovyet Rusya ile yapılan bu antlaşma, TBMM Hükümeti açısından diplomatik bir zaferdir. Bu antlaşma ile ilk defa bir büyük devlet, TBMM ve onun kurduğu düzeni tanımıştır. Doğu cephesi güvenlik altına alınmıştır. Türkiye, Sovyetlerin İtilaf Devletleri'ne karşı politik desteğini, ayrıca silah, cephane ve araç vs. çeşitli yardımlarını sağlamıştır.⁵⁸

Bu arada, Moskova Antlaşması'ndan hemen önce, Afganistan'ın Moskova Büyükelçisi Mehmet Veli Han ile görüşmeler olumlu sonuçlanmış ve TBMM ile Afganistan arasında 1 Mart 1921'de ise bir dostluk antlaşması imzalanmıştır.⁵⁹

6.4.6. İkinci İnönü Muharebesi

Londra Konferansı'ndaki barış önerilerinin TBMM Hükümeti tarafından kabul edilmemesi üzerine, İngiltere Yunan ordusundan yeni bir saldırı için hazırlık yapmasını istemiştir. Yunan ordusu, Eskişehir ve Kütahya'yı alarak, demiryolu ulaşımını ele geçirmek ve Ankara'ya ulaşarak TBMM'ye Sevr Antlaşması'nı kabul ettirmek için 23 Marttan itibaren Kuzey'den Eskişehir, Güney'den ise Afyon üzerinden saldırıya geçmiştir.⁶⁰ Yunan ordusu bir kez daha İnönü önlerinde Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa komutasındaki Türk ordusu tarafından 31 Mart 1921'de durdurulmuştur.⁶¹

15 bin kişilik Türk birliğinin, yaklaşık 40 bin kişilik Yunan kuvvetine karşı kazanmış olduğu bu zafer, TBMM'nin inancı ve moralini yükseltmiştir. Bu zafer sonucunda İtalyanlar çekilme hazırlıklarına başlarken, Fransızlardan da görüşme talebi gelmiştir.⁶²

Bu zaferden sonra Mustafa Kemal Paşa, Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'ya şu tarihi telgrafi çekmiştir: “Siz orada yalnız düşmanı değil, milletin makûs talihini de yendiniz.”⁶³

İkinci İnönü Savaşı'nın kazanılmasından sonra Yunanlılar iki kol üzerinden çekilmeye başlamışlardı. Kuzeyden çekilen Yunanlılar İnegöl'e girmiş ve Aslıhanlar ve Dumlupınar'da yapılan muharebeler, başlangıçta Türk kuvvetleri ile Yunan kuvvetleri arasında oyalama taktiğinden ileriye gidememiş, askeri alandaki üstünlük Yunanlılarda kalmıştır.⁶⁴ Fakat 8 Nisan 1921'de Aslıhanlar-

⁵⁸ Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, 2. Kitap, Bilgi Yay., Ankara, 1992, s. 221–222.

⁵⁹ Sonyel, **a.g.e.**, C. II, s. 58.

⁶⁰ Müderrisoğlu, **a.g.e.**, s. 314.

⁶¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, C. IV, Kısım I, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1984, s. 442.

⁶² Özalp, **a.g.e.**, s. 174-175.

⁶³ **Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1968, s. 559.

⁶⁴ **Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi: Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920–15 Nisan 1921)**, C. II, Kısım III, s. 254–265.

da Yunan ordusu tekrar ağır bir bozguna uğratılmıştır. Bu savaşla İkinci İnönü Zaferi tamamlanmıştır.⁶⁵

6.4.7. Kütahya ve Eskişehir Savaşları

Aslıhanlar Savaşı'nda Yunan Küçük Asya Ordusu Komutanı Papulas'ın göndermiş olduğu istihbarat raporunu değerlendiren Yunan Genelkurmayı, Türk ordusunun henüz taarruz yeteneğine erişemediği kanısına varmıştır. Bu raporlar doğrultusunda İngilizlerin destek ve teşvikleriyle 10 Temmuz 1921'de genel bir taarruza kalkışan Yunanlılar, Kütahya ve Eskişehir Muharebeleriyle Eskişehir, Kütahya ve Afyon gibi büyük stratejik önemi bulunan şehirleri de ellerine geçirmişlerdir.⁶⁶ Hatta bir ara Yunan kuvvetleri, Sakarya Nehri'ni geçerek Polatlı-Ankara yakınlarına kadar gelmiştir.⁶⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile Türk Ordusu, daha fazla kayıp vermek için 24 Temmuzda Sakarya Nehri'nin doğusuna çekilmiştir.⁶⁸ Yunan Genelkurmayı planının sonunu getirememiş ve bu siyasi durum, Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın en kritik günlerinin yaşanmasına yol açmıştır.⁶⁹

Bu yenilgi kamuoyunu üzüntüye boğmuş ve beliren tehlike karşısında başkentin Kayseri'ye taşınması önerilmiştir. TBMM'de yaşanan sert tartışmalar sırasında, yenilgiden Mustafa Kemal Paşa sorumlu tutulmuş ve TBMM'de ilk defa birlikte hareket eden bir muhalefet grubu ortaya çıkmıştır. Muhafifler, "*Ordu nereye gidiyor, bu hareketin elbette bir sorumlusu vardır, O nerededir?*" diyerek Mustafa Kemal'i şiddetle eleştirmişlerdir. Bütün bu olumsuzluklar karşısında Meclis, 5 Ağustos 1921 tarihinde *Başkomutanlık Yasası*'ni çıkararak, sahip olduğu askeri yetkileri Mustafa Kemal Paşa'ya üç ay süreyle devretmiştir. Bu kanunda, "*Başkomutan, ordunun maddi ve manevi gücünü büyük ölçüde artırmak, yönetimi bir kat daha sağlamlaştırmak için TBMM'nin bununla ilgili yetkisini Meclis adına fiili olarak kullanabilir*" şeklinde bir ifadeye yer verilmiştir.⁷⁰

Üç ay süre ile Başkomutan olan ve Meclis'in askeri yetkilerini bünyesinde toplayan Mustafa Kemal Paşa, tek başına hareket etme, çabuk karar verme ve uygulama imkânı bulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, bu yetkiye dayanarak 7-8 Ağustos 1921'de Tekâlif-i Milliye Emirleri'ni (Ulusal Yükümlülükler) yayınlamıştır.⁷¹ Bununla halk maddi ve manevi bütün kaynaklarıyla Kurtuluş

⁶⁵ Özalp, a.g.e., s. 175.

⁶⁶ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, C. IV, Kısım I, s. 454.

⁶⁷ **Türk İstiklâl Harbi-Batı Cephesi: Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920-15 Nisan 1921)**, C. II, Kısım III, s. 580.

⁶⁸ Özalp, a.g.e., s. 184, 192-193.

⁶⁹ **Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921)**, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Yay., Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1974, s. 489-490.

⁷⁰ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 342, 363-368; Özalp, a.g.e., s. 189.

⁷¹ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 368-402.

Savaşı'na katılmaya çağırılmıştır. Amaç, Türk Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılamaktır. Bu arada Sovyet yardımı ile ordu kısmen modernize edilmiş ve savaş için hazırlıklar başlatılmıştır.

Tekâlif-i Milliye Emirleri ile halktan, elindeki yiyecek, giyecek, motorlu taşıt, ateşli silah ve hayvanlarının belli bir kısmını, bedeli sonradan ödenmek şartıyla orduya vermesi istenmiştir. Yine teknik elemanların da ordu hizmetine alınması kararlaştırılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Başkomutan olması ve Tekâlif-i Milliye Emirleri'nin uygulanması ile Türk ordusu yeni bir Yunan saldırısına hazırlıklı hale getirilmiştir. Yine aynı dönemde seferberlik ilan edilmiş ve asker kaçaklarının üzerine de gidilmiştir.

6.4.8. Sakarya Meydan Muharebesi

Türk ordusunun direnişinin kırıldığını ve kaynaklarının tükendiğini zanneden Yunanlılar, ileri harekâta başlamış ve 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar devam eden bir çarpışma dönemi yaşanmıştır. Sakarya Meydan Muharebesi olarak bilinen bu kritik günlerde, Başkomutan Mustafa Kemal Paşa, "*Hatt-ı müdafaa yoktur. Sath-ı müdafaa vardır. O satih bütün vatanıdır. Vatanın her karış toprağı vatandaşın kanyla ıslanmadıkça bırakılamaz*" diyerek, düşmanın bulunduğu bütün cepheyi, savaş alanı olarak ilan etmiştir.

40 bin kişilik Türk askerine karşın, 88 bin Yunan askeri ile yapılan Sakarya Meydan Muharebesi, Türk tarihine eşine pek az rastlanan büyük bir zafer olarak geçmiştir.⁷²

Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın askeri ve siyasi iradesiyle kazanılan bu zafer sonunda, TBMM kendisini 19 Eylül 1921'de *Gazi* unvanı ve *Mareşal* rütbesi ile ödüllendirmiştir. Bu zaferle ulusun orduya ve Mustafa Kemal Paşa'ya güveni artmış ve bu tarihe kadar padişah ve İstanbul Hükümeti'nin etkisiyle oluşan ayaklanmalar ve asker kaçağı olayları durdurulmuştur. Askeri alanda kazanılan Sakarya Zaferi, siyasal başarılarla da yenilerini eklemiştir.⁷³

Sakarya Zaferi sonunda Yunan ordusunun saldırı gücü kırılmış ve Türk ordusunun taarruzu için uygun bir ortam doğmuştur. Bu zafer, 1683 II. Viyana yenilgisinden beri devam eden geri çekilmenin sona ermesi olarak da algılanmış ve içte olduğu kadar dışta da önemli sonuçlar doğurmuştur.⁷⁴ İtalyanlar Anadolu'da işgal ettikleri yerleri boşaltmışlardır. ABD, Türkiye'deki Ermeni iddialarını desteklemekten vazgeçmiş ve Misak-ı Milli'yi tanımıştır. 13 Ekim 1921 tarihinde SSCB ile (Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan adına) *Kars Antlaşması* imzalanmıştır.⁷⁵ Bu antlaşma ile Türk-Sovyet sınırı son ve kesin şeklini almıştır. İngilizler ise ellerindeki Türk esirleri serbest bırakmışlardır.

⁷² Müderrisoğlu, a.g.e., s. 413.

⁷³ Turan, a.g.e., s. 251.

⁷⁴ Özalp, a.g.e., s. 215-216; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)*, C. IV, Kısım I, s. 480.

⁷⁵ Sonyel, a.g.e., C. II, s. 182.

Bu arada 2 Ocak 1922'de de Ukrayna ile *Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması* imzalanacaktır.

Sakarya Zaferi'nin en önemli siyasal sonucu belki de Fransızlarla imzalanan Ankara Antlaşması olmuştur. 20 Ekim 1921'deki bu antlaşmayı TBMM adına Yusuf Kemal (Tengirşenk) Bey, Fransa adına ise Franklin Bouillon imzalamıştır.

Ankara Antlaşması'nın (İtilafnâmesi'nin) hükümleri şunlardır:⁷⁶

- Her iki taraf bu antlaşmanın imzalanmasından sonra savaşa son vereceklerdir.
- Türk ve Fransız tutuklu ve savaş esirleri serbest bırakılacaktır.
- Antlaşmanın imzalanmasını izleyen iki ay içinde sözü geçen hattın güneyine Fransız kuvvetleri ve kuzeyine Türk kuvvetleri çekilecektir. Boşaltma ve işgal, her iki tarafça atanacak bir komisyonca saptanacak yöntemlerle gerçekleştirilecektir.
- Her iki taraf da boşaltılan bölgelerde tam bir genel af uygulayacaklardır.
- İskenderun ve Antakya Bölgesi için Fransa özel bir yönetim rejimi kuracak, buradaki Türk halkına kültürlerini geliştirmek için her tür kolaylık gösterilecek, Türkçe resmi dil olarak kalacaktır.
- Sınır, İskenderun körfezi üzerinden Payas'ın güneyinden, Meydan-ı Ekber'e doğru gidecek, oradan Suriye'ye, Karnaba ve Kilis Türkiye'ye bırakılarak, Çobanbey İstasyonunda demiryoluna katılacaktır. Bundan sonra Bağdat demiryolunu izleyecek, demiryolu Nusaybin'e kadar Türk topraklarında kalacaktır. Nusaybin ile Cezine-i İbn Ömer arasındaki eski yol Türklerde kalarak, Dicle'ye varacaktır. Bu antlaşmanın imzalanmasını izleyen bir ay içinde her iki taraf temsilcilerinin oluşturduğu bir komisyon bu hattı saptayacaktır.
- Osmanlı Hanedanı kurucusu Osman Gazi'nin dedesi Süleyman Şah'ın *Türk mezarı* adı ile anılan mezarın bulunduğu Caber kalesi Türk bayrağı altında, Türk koruyucuları gözetiminde, Türk mülkü olarak kalacaktır.

Bu antlaşma ile Birinci Dünya Savaşı öncesi kurulmuş bulunan İtilaf bloğu parçalanmıştır. Fransa'nın, Türkiye'yi ve Misak-ı Milli'yi resmen tanıması, İngiltere'nin Doğu Akdeniz politikasını desteklemekten vazgeçtiğini göstermesi açısından önemlidir. Yine Fransız desteğini yitiren Ermenilerin de Kilikya üzerindeki hayalleri sona ermiştir.⁷⁷

Bu antlaşmanın siyasi yararlarının yanı sıra askeri bakımından da yararları son derece önemlidir. Türkiye, Güney Cephesini güvenceye almış ve buradaki askerlerini de Batı cephesine kaydırmıştır. Ayrıca bu antlaşmanın, dünya-daki sömürge halklarının üzerinde de tesiri olmuş, Türk Zaferiyle Avrupa Devletlerinin Türkiye karşısında yenilgileri, sömürge halklarına umut vermiştir.

⁷⁶ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, s. 48-49.

⁷⁷ Akyüz, *a.g.e.*, s. 207-208.

6.4.9. Büyük Taarruz – Başkomutanlık Meydan Muharebesi ve Sonuçlar

Sakarya Zaferi'nden sonra TBMM içinde ve dışında herkes Başkomutan Mustafa Kemal Paşa'nın çevresinde birleşmiştir. Meclis'te Yunanlılara karşı düzenlenecek saldırının zamanı konusunda iki görüş belirmiştir. Bazı kişiler hemen saldırılması görüşünü savunurken, Mustafa Kemal Paşa uzun bir hazırlık evresi sonrasında taarruza geçilmesini uygun görmekteydi. Sonuçta Mustafa Kemal Paşa'nın dediği olmuş ve hazırlıklara girişilmiştir.⁷⁸

Mustafa Kemal Paşa bu hazırlıkları, 6 Mart 1922'de TBMM'de, zamana ihtiyaç olduğunu belirterek şu sözlerle açıklamıştır:⁷⁹ “*Ordumuzun kararı taarruzdur. Fakat bu taarruzu tehir ediyoruz. Sebebi, hazırlığımızı tamamen bitirebilmemiz için biraz zaman lazımdır. Yarım hazırlıkla, yarım tedbirlerle yapılacak taarruz, hiç taarruz etmemekten daha çok fenadır.*”

Taarruz için gizli gizli hazırlıklar yapıldığı ve ordunun güneye doğru aktarıldığı günlerde, Ankara'daki siyasi mücadele de devam etmekteydi. 5 Mayıs 1922 günü Gazi'nin hastalık nedeniyle Meclis'te bulunmamasından yararlanan karşıt grup, Başkomutanlık Kanunu'nun süresini uzatmamışlarsa da, 6 Mayıs günü Meclis'te bir konuşma yapan Mustafa Kemal Paşa, yeniden oylama istemiş ve Başkomutanlık süresini 3 ay daha uzatılmasını sağlamıştır. 22 Temmuz 1922 yılında ise Başkomutanlık görevi süresiz uzatılacaktır.⁸⁰

Mustafa Kemal Paşa, taarruz hazırlıklarını hızlı ve gizlilik içinde sürdürmüştür.⁸¹ 6 Ağustos 1922'de orduya taarruz için hazırlanma buyruğu gizli olarak verilmiş ve 20 Ağustos'ta Akşehir'de komutanlarla gizli olarak yapılan toplantıda, 26 Ağustos taarruz günü olarak kararlaştırılmıştır.⁸²

26 Ağustos 1922 sabahında hazırlanan saldırı planı uygulamaya konulmuştur. Büyük Taarruz'da Türk Ordusu'nun gücü, 8.658 subay, 199.283 er (Toplam 207.000), 100.352 tüfek, 2.025 hafif ve 839 ağır makineli tüfek, 323 top, 5.282 kılıç ve 10 uçak; Yunan Ordusu, 6.564 subay, 218.452 er, (Toplam 225.000), 90.000 tüfek, 3.139 hafif ve 1.280 ağır makineli tüfek, 418 top, 1.300 kılıç ve 50 uçaktan ibaretti.⁸³

26-30 Ağustos arasında gerçekleşen bu taarruzla Yunanlılar ağır bir şekilde yenilerek teslim olmuşlardır. Kurtulan Yunan kuvvetleri ise panik halinde İzmir'e doğru kaçmaya başlamışlardır.⁸⁴

⁷⁸ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, C. IV, Kısım I, s. 481-482.

⁷⁹ **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C. III, (6 Mart 1922-27 Şubat 1923), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1985, s. 3.

⁸⁰ Özalp, a.g.e., s. 229-231.

⁸¹ Özalp, a.g.e., s. 234.

⁸² **Türk İstiklâl Harbi, Büyük Taarruz, Batı Cephesi**, C. II, Kısım VI, II. Kitap, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 1995, s. 24-25.

⁸³ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, s. 482-484.

⁸⁴ Turan, a.g.e., s. 267-269.

30 Ağustos'ta Dumlupınar'da düşman kuvvetlerinin imhası ile sonuçlanan bu meydan muharebesine İsmet Paşa, 31 Ağustos'ta *Başkumandan Meydan Muharebesi* adını vermiştir. Mustafa Kemal Paşa "*Ordular İlk Hedefiniz Akdeniz'dir, İleri*" emriyle, düşmanın takip edilmesini ve tamamen yok edilmesini istemiştir. 30 Ağustos'ta başlayan bu takip harekâtı sonucunda 9 Eylül'de İzmir, 11 Eylül'de ise Bursa kurtarılmıştır.⁸⁵ Eylül ayının ortalarına gelindiğinde Anadolu tümüyle Yunan askerinden arındırılmıştır.

KAYNAKÇA

- AKYÜZ, Yahya; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922**, 2. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918**, Cilt I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- AYBARS, Ergün; **İstiklâl Mahkemeleri**, Cilt I-II, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1988.
- _____; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Cilt I, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1986.
- BIYIKLIOĞLU, Tevfik; **Trakya'da Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1955.
- CEBESOY, Ali Fuat; **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.
- ÇELİK, Kemal; **Milli Mücadele'de Adana ve Havalisi (1918-1922)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.
- GÜNEŞ, İhsan; **Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1997.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin; **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1990.
- ÖZALP, Kâzım; **Milli Mücadele 1919-1922**, Cilt I, 4. Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- ÖZBUDUN, Ergun; **1921 Anayasası**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1992.
- ÖZÇELİK, İsmail; **Milli Mücadele'de Anadolu Basımında Güney Cephesi (Adana, Antep, Maraş, Urfa) 1919-1921**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005.
- Sicil-i Kavanin**, Cilt I, Cihan Matbaası, İstanbul, 1926.
- SOFUOĞLU, Adnan; **Kuva-yı Milliye Döneminde Kuzeybatı Anadolu 1919-1921**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.
- SONYEL, Salahi R.; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I – Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.
- _____; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II-Büyük Millet Meclisi'nin Açılışından Lozan Anlaşmasına Kadar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.
- SOYSAL, İsmail; **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1983.
- _____; **Türkiye'nin Dış Münasebetiyle İlgili Başlıca Siyasal Anlaşmaları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara, 1965.
- SOYSAL, Mümtaz; **Anayasaya Giriş**, 2. Basım, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- ŞİMŞİR, Bilal N.; **Ermeni Meselesi 1774-2005, Tarihsel Kökenleri**, 3. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006.
- TANSEL, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, IV. Cilt, Ankara, Milli Eğitim Yayınları, 1978
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları**
- TURAN, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, 2. Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.
- Türk İstiklâl Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikâtı**, 3. Basım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.
- Türk İstiklâl Harbi, İdari Faaliyetler**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1968.
- Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi**, Cilt II, Kısım I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1965.

⁸⁵ Müderrisoğlu, a.g.e., s. 518.

- Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Birinci İnönü, Aslıhanlar ve Dumlupınar Muharebeleri (9 Kasım 1920–15 Nisan 1921)**, Cilt II, Kısım III, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Büyük Taarruz, (1-31 Ağustos 1922)**, Cilt II, Kısım VI, 2. Kitap, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi-Kütahya, Eskişehir Muharebeleri (15 Mayıs 1921-25 Temmuz 1921)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1974.
- Türk İstiklâl Harbi, Doğu Cephesi (1919–1921)**, Cilt III, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1995.
- Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi**, Cilt IV, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009.
- Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920- 29 Ekim 1923)**, Cilt IV, Kısım I, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984.
